

Key words: ornament of the Trypilians, structures of ornaments, Moon in archaic symbolism, phases of the Moon and deities.

UDC 130. 2

THE MOON GODDESS IN THE EIGHT-MEMBERED STRUCTURE OF ORNAMENTS ON TRIPILLIA BOWLS

Prychepiy Yevhen – Doctor of Philosophy, Professor,
Institute of Cultural Studies of the National Academy of Arts of Ukraine, Kyiv

Ornaments with eight symbols placed in a circle in the bowls of Trypilians were studied. The interpretation of the symbols of the Moon in existing studies is considered. Two approaches are distinguished: reducing the Moon to a male deity (A. Golan) and a female deity (M. Gimbutas). Two main symbols used to mark the Moon are highlighted – snakes and bull horns. The structural method was used to study the ornament. An eight-membered structure was identified. The opinion is expressed that the eight phases (deities) of the Moon are hidden behind the eight symbols of the ornaments of the bowl. The concept was put forward, according to which the four phases of the light (full and new moon and two halves) appeared as female deities in the mythology of the Trypilians, and the four phases between them - as male. The symbols of the ornaments that marked these deities are highlighted. A number of examples of bowl ornaments whose symbolism corresponds to this concept have been analyzed. Variants of ornaments that do not fit into this concept are considered. The variant «two ovals joined into one oval» is interpreted as a phenomenon of convergence of seven- and eight-membered structures. (Trypilians believed that the cycle of the moon can be transmitted by both an eight-membered and a seven-membered structure). The variant of the ornament, in which three smaller ovals and four «goddesses» are placed in one oval, as a result of which the structure of this oval was a reduced copy of the ornament as a whole, is interpreted according to the microcosm and macrocosm model. In this connection, it was concluded that the Goddess Moon could also appear as a Goddess embodying the cosmos. The analysis of ornaments showed that the mythological ideas of ancient people combined the eight deities of the cycle of the Moon and the seven deities of the spheres of the Cosmos. It was concluded that the mythological views of the Trypilians were recorded in the ornaments of the bowls, in the center of which was the Moon Goddess.

Key words: ornament of the Trypilians, structures of ornaments, Moon in archaic symbolism, phases of the Moon and deities.

Надійшла до редакції 1.10.2023 р.

УДК 330.446.4

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ДО ТЕМИ «ТРАДИЦІЇ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОГО КНЯЗІВСТВА»

Балабушка Вікторія Анатоліївна – аспірантка,
Київський національний університет культури і мистецтв, м. Київ,
<https://orcid.org/0000-0002-4271-6993>
DOI <https://doi.org/10.35619/ucpmk.v47i.716>
balabuskaviktoria@gmail.com

Стаття присвячена висвітленню поглядів та концепцій класиків історичної школи, що заклали фундаментальні знання соціальної історії та культури: від стародавніх племен волинцьєвсько-роменської культури до українського населення Чернігово-Сіверського краю, що разом утворили українську народність та державність Київської Русі. Вони сформували спільні основи життя та побуту місцевих племен, освоєння територій, землеробства, громадського устрою, звичаєвого права, фінансово-торгівельних відносин, дипломатії, духовного, культурно-мистецького життя. На цій основі склалися й укорінилися національні традиції закріплення земельного удільного князівства Чернігово-Сіверського та ін.; спадкоємних династій роду Рюриковичів, зокрема чернігівських Ольговичів, Давидовичів; відповідним складом населення, що характеризується місцевим кліматом, флорою, фауною, що впливали на характер і дух народу, власних імен – етнонімів, топонімів, гідронімів.

Ключові слова: населення, територія, сіверяни, Чернігово-Сіверський край, джерела, історіографія.

Постановка проблеми. Головними джерелами походження українства у складі східнослов'янського етносу і донині є літописи; цих оригінальних джерел збереглося 1500 списків, які стали писемною скарбницею культурної спадщини східнослов'янських народів. Літописні джерела, зокрема «Повість временних літ» стала головним джерелом для реконструкції геополітики україно-слов'янства. На базі літописних даних, ідентифікується етнографічна територія розселення, в т.ч. плем'я «Сіверян або Сівер», що розташовувалися в басейні за Дніпром, на лівому березі, по Десні, Сейму й Сулі. Відбувся процес трансформації самобутніх народно-побутових традицій сіверян: від стародавніх племен волинцьєвсько-роменської культури до українського населення Чернігово-Сіверського краю, що разом утворили

українську народність та державність Київська Русь. Історія та теорія походження сіверянських племен, указує на її істотно українське походження, що стало головним джерелом для реконструкції історії геополітики України. Чернігово-Сіверський край «доби Давньоруської держави» був одним із найбільших територіально-політичних одиниць Центрально-Східної Європи та наймогутнішим князівством, тому доцільно проаналізувати історіографію й джерела вивчення даного князівства в історико-культурологічному аспекті.

Останні дослідження та публікації. Значна кількість публікацій відродила головні складові української ідентичності та склала фундамент для новітніх і сучасних досліджень, що в комплексі складають синергію культурологічного знання, а саме в монографіях: С. Подлевського «Графіті Чернігова у соціокультурному просторі X–XVII ст.» [26] розглядаються пам'ятки епіграфіки Чернігова X–XVII ст., стародавні написи, вирізьблені на твердих матеріалах та зображення символічного змісту, виявлених у Чернігові в ході археологічних розкопок й під час натурних досліджень пам'яток архітектури; І. Колесник «Українська історіографія (XVIII – початок XX століття)» [15] аналізуються роботи Я. Марковича, М. Маркевича, Д. Бантиш-Каменського, що стали першим українськими енциклопедичними описами подій та фактів територіально-демографічного розвитку племен та народностей, зокрема сіверян; у статтях: А. Атаманенко «Дмитро Бантиш-Каменський як історик України» [1], аналізує його як першого історика України, що розглянув вузлові проблеми української минувшини, в т. ч. Чернігово-Сіверського краю; І. Резніченко в «Науково-статистична діяльність Олександра Русова» [27] виявив вагомі статистичні праці та статті науковця, а саме «Ніжинський повіт» 1879 р., «Опис Чернігівської губернії» 1898 р., що розкривають його вагомий внесок у розвиток земської статистики краю; І. Петrenchенко «Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення» [24] аналізує пам'ятку, що дозволяє скласти уявлення про місцезнаходження, забудову населених пунктів, чисельність, соціальний склад та ін.; І. Резніченко в згаданій праці досліджував джерела, включаючи маловідомі архівні документи, розглядав науково-статистичну діяльність і науковий потенціал дослідника; Ж. Тоцька в розвідці «М. Маркевич та його колекція документальних матеріалів з історії України кінця XVI–XVIII ст. у краєзнавчому аспекті» [31] проаналізувала спадщину одного з провідних краєзнавців Чернігівщини; О. Яся в «Історія...» Д. Бантиша-Каменського у світлі дослідницького інструментарію» [36] та в ««Свій» серед «чужих», «чужий», серед «своїх» [37], «Історія...» Д. Бантиша-Каменського...» розглядав конструкцію праці дослідника та додав свою власну авторську інтерпретацію.

Мета статті полягає в культурологічному огляді джерел до теми «Традиції Чернігово-Сіверського князівства», що склали праці класиків історичної школи, які заклали фундаментальні знання соціальної історії та культури.

Виклад матеріалу дослідження. Українську історіографію започаткували історики кінця XVIII ст. під назвою «Малоросійської історії», що, на думку доктора історичних наук І. Колесник, відносились до «досліджень давньої Русі, що велися поза її межами під «маркою» російської історії» з династичної точки зору [15; 56]. На її ж думку «головною ідеєю праць істориків була українська історична свідомість, ідеї національної самобутності, що знайшли відображення у роздумах про народний характер, дух українського народу, спостереженнях про взаємозв'язок географічного середовища зі станом української людності, звичаями, зовнішнім виглядом, звичками та побутом українців, що разом з історією формували фольклорно-етнографічні, антикварні розвідки, що відбилися в статистичних, етнографічних дослідках, топографічних описах» [15; 160].

Я. Маркович історик, археогеограф і етнограф, зібрав матеріали та опублікував першу частину праці «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях», опубліковану 1798 р. [20]. На думку згаданої вже І. Колесник, «це перша спроба дати не традиційну воєнно-політичну історію, а історію громадянського суспільства, внутрішнього життя українського народу, вивчення клімату, світу рослин, тварин, мінералів, звичаїв, одягу, рис характерів мешканців, гідрографічних та топографічних описів» [15; 180].

На думку сучасного історика Н. Герасименко «Я. Маркович зробив спробу розібратися в проблемах етногенезу українського народу, визнаючи його автохтонність, національну культурно-побутову своєрідність населення України пояснюючи визначальну роль у формуванні людини природно-географічного фактору» [11]. Сам Я. Маркович вважав територію, жителів України-Руси «колискою Россов» предками ж «росів» на його думку були сармати, скіфи та слов'яни, які мешкали на берегах Дніпра» [20; 42]. У третьому його розділі містився фізичний опис цих територій «здоровий помірний клімат, мальовничі ландшафти, родюча земля, різноманіття промислів, великі та малі річки, великі ліси, наповненні дичиною та звірами» – все це, на думку Я. Марковича, давало полякам підстави називати Україну «молочною» та «медовою землею» [20; 42].

Головним джерелом народного добробуту було хліборобство. У четвертому розділі праці розкриваються етнопсихологічні особливості місцевих жителів. На думку автора «дух людини є дзеркалом оточуючого середовища його предметів, мініатюрним портретом країни, де вона освоїла своє житло і життя, і такі люди з багатим, щедрим кліматом і землею, працьовитістю, гостинністю, романтичністю, не могли бути ні норманами, ні варварами» [20; 184]. Дух або характер українського народу Я. Маркович розглядав, неначе передчував епоху романтизму, з точки зору таких його складників, як народна мова, одяг, звичаї, обряди. У мові українців на думку І. Колесник, дослідник вбачав відбиток «щасливого» клімату та «прикмети душі її творців». На його переконання «українська мова – рідна мова, ніжна, приємна, «мова любові», сповнена патетичних висловів, зменшувальних слів. З великою шаною і любов'ю він описував українські народні пісні, де завжди були «вміщені чарівні слова та картинки природи, просте й палке висловлювання любові» [20; 184]. Природний нахил українців до музики він охарактеризував так: «що Україна в Росії те ж саме, що Італія в Європі» [20; 58]. Приблизно ж така теза, прослідковується в праці німецького історика Й. Гердера: в «Щоденнику моєї подорожі» автор приділив місце слов'янським народам, зокрема українському; адже за ним: «Україна стане новою Грецією, оскільки чудове небо над цим народом, його весела вдача, музичність, родючі лани та інші складові ландшафту і ментальності розбудять від сну, і виникне цивілізована нація. Її кордони простягатимуться до Чорного моря і звідти по всьому світу» [6; 10].

Етнограф, історик, збирач архівних документів М. Марков у праці «О городах и селениях в Черниговской губернии» [19], що зберігається в Національній історичній бібліотеці України, у фонді рідкісної книги та схожа праця, опублікована на сторінках журналу «Периодические сочинения об успехах народного просвещения» під назвою «О городах и селениях в Черниговской губернии, упоминаемых в Нестеровой летописи и в продолжении оной до 1206 года». У книзі згадується літописне плем'я сіверяни та деякі міста, зокрема такі, як Листвен, Сновеиск, Стародуб, Новгород-Сіверський, Біловежа, Явжань. Описується владні князі Чернігова, зародження Чернігівської єпархії, монастирі Елецький 1060 р., Троїцька-Іллінська церква, заснована 1069 р. на основі печерного комплексу, який заклав родоначальник усього чернецтва, преподобний Антоній, церкви Спасо-Преображенська, Бориса і Гліба, Св. Параскеви [19; 12]. Автор описав географічне положення та історію м. Чернігова, річки, сади, укріплені будівлі, населення, ремесло, торгівлю, освіту, кургани, монастирі та церкви. Його видання сучасний історик Ж. Тоцька визначає як «помітне явище у розвитку історико-краєзнавчих досліджень» [31; 59].

Про формування спільних традицій сіверян, народно-побутового характеру Д. Бантиш-Каменський (опубліковано 1830 р.) наголошував, що «поселення їх (тобто племен), літописець Нестор називає городищами, які були обнесені «обграткою», а інколи зміцнювалися земляними валами» [7; 2]. У битвах, як він зазначає «...не носили лать, деякі вступали в бою навіть без сорочок, укривалися від холоду звіриними шкурами, любили музику, грали на музичних інструментах: волинках, гудках, дудках, ділили рік на 12 місяців, даючи кожному назву місяця, згідно з діями природи» [7; 2].

До проблеми трактування наукового доробку історика звертається О. Ясь у статтях: ««Історія...» Д. Бантиша-Каменського у світлі дослідницького інструментарію» [36] та «Свій» серед «чужих», «чужий», серед «своїх». В «Історії...» Д. Бантиша-Каменського...» [37] автор зазначав, що «історик започаткував науковий розгляд української історії, зокрема давньоруський період він зобразив схематично, поділ давньої Русі на уділи між синами Володимира Святославича, автор вважав фатальною помилкою, засуджував та підкреслював, що сам князь потерпав від «шкідливих наслідків» цього рішення. Також Д. Бантиш-Каменський, вважав автора «Слова о полку Ігоревім» світською особою, оскільки духовна людина «не насмілилася б язичницькими вигадками прикрашати даний твір» [37; 343].

Доктор історичних наук А. Отаманенко, що розглядала Д. Бантиш-Каменського «як першого історика України» [1], зазначає, що наведені ним документи свідчать про прихильність її автора до трактування історії України з позицій автономізму. Детально описуючи, що тон книги, витриманої в дусі лояльності до російського уряду, не вступає в протиріччя зі змістом. Характеристики політичних, військових та культурних діячів подані в більшості випадків з точки зору користі їх дій у ставленні до України [1; 172].

Високоосвічений урядовець О. Шафонський надрукував у 1851 р. «Черниговское наместничество топографическое описания» [35] заходами голови Київської археографічної комісії М. Судієнка, в якому проаналізовано давньоруські старожитності Чернігова; особлива увага приділена артефактам, зокрема «срібному язичницькому ідолу», стародавнім фортифікаційним спорудам. Він також описав монастирі, серед яких Елецький і Троїцько-Іллінський; собори – Спаський, Успенський та Іллінську церкву; давньоруські міста, серед яких Звеничів, Гушин, Рогощ, Навози, Юр'ївка, Волчок, Шестовиця, Слабин, Ялівщина, розташовані у межиріччі Десни та Дніпра; розташування князівського двору. Разом із тим він здійснив низку описів Чернігівського намісництва, що містять значний фактичний матеріал про

природно-географічні умови, економічний розвиток, демографічну ситуацію, соціальний і національний склад, життя, побут, культуру і звичаї населення краю [35; 16].

У дослідженні І. Петrenchенко «Описи Чернігівського намісництва ...» [24] визначино причини, що викликали появу цього унікального описово-статистичного комплексу, з'ясовано методику підготовки описів Чернігівського намісництва, визначила коло їх упорядників. Серед іншого, авторка окреслила перспективу подальшого використання описів Чернігівського намісництва як історичного джерела, що почало використовуватися у дослідженнях соціально-економічних проблем, історичної географії, демографії, етнографії, топоніміки, топографії [24; 34].

На сторінках офіційної урядової газети «Чернігівські губернські відомості» («Черниговскія губернскія вѣдомости») у 1855 р. опублікована праця Г. Милорадовича «Местечко Любеч» [22] або інша назва «Любеч, Черниговской губернии Городничского уезда. Родина переподобного Антония Печерского» [21]. У ній йдеться про найголовнішого ченця Київської Русі, християнського святого, а саме – преподобного Антонія, пізніше названого Печерським, який «від молодих літ вів життя благочестиве та суворе, з дитинства хотів стати інокім» [22; 3], тобто інакомислячим, або тим, хто думає по-іншому, не так, як усі; або інакодумець, тобто той, який думає по-іншому, не погоджується з офіційною системою та ідеологією.

Для монашого життя він «вибрав собі Любич живописне місто на березі Дніпра для створення своєї печер» [22; 3].

У згаданій вище монографії С. Подлевського «Графіті Чернігова ...» [26] йдеться про дві грецькі літери («рі»), які, згідно місцевій літературній традиції, прокреслені на одній з мармурових колон храму, нині Спасо-Преображенському соборі. Одна з перших згадок про це графіті міститься у доповідній записці А. Милорадовича, датованій 1783 р., в праці «Описание Черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисо-Глебского». Графіті, згідно неї, розташовувалось на колоні з правої сторони та повідомляло дату закладення собору – 1003 р. від Різдва Христового [26; 13] офіційно ж дата будівництва на Дитинці Спасо-Преображенського собору приблизно відбувалася у 30-х рр. XI ст., а саме 1036 р. Собор вважається однією з найстаріших збережених монументальних кам'яних будов України та внесений у «попередній список» всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, а точніше – до цього списку внесено «Історичний центр м. Чернігів», де розташовані собори Спасо-Преображенський IX ст. та Борисоглібський XIII ст. (в 1989 р. під № 668). На даний момент пропонується також внести до попереднього списку номінацію «Культурний ландшафт міста Чернігова» і до нього включити архітектурні комплекси Валу, Дитинця, Болдині гори, Елецький монастир, разом із пагорбом, де розташовується Свято-Троїцький монастир [2; 302].

Археолог, доктор правознавства, уродженець Чернігівщини Д. Самоквасов провів розкопки у 1870 р. чернігівських курганів «Гульбище», «Безіменний» та «Чорної могили». В археологічних дослідженнях «Роскопки древних могил и описание хранения и здание могил древностей» [29], опублікованих у 1908 р., автор підсумовує, що на базі його археологічних розкопок можна підтвердити дані літописів, що такі міста як Чернігів, Переяслів та ін. були політичним центрами племені сіверян. Монети, язичницький спосіб захоронення, знайдені скарби, свідчать про економічні відносини з різними племенами та країнами. Побутова культура представлена залишками хутряних, шовкових тканин, а також сережок, булавок, кольчуг, посуду, ключів, гральних кісток, знарядь пряжі, зерна та ін. Розкопки в кургані «Чорна могила» та знайденні там артефакти, а саме «бронзове зображення людини (божка), два турячі рога, три залізних шлема, три кольчуги, мечі, списи, дві монети, золоті, срібні, бронзові сережки, срібні та золоті підвіски у вигляді півмісяця, буси та інші речі», на його думку, то «сіверяни були не такими дикими як згадує літопис, а хліборобами» [29; 5].

Видатний вчений, громадський діяч, земський статистик, етнограф та фольклорист О. Русов опублікував фундаментальну двотомну працю «Описание Черниговской губернии (1898–1899 рр.)» [28], де зазначав природно-географічні характеристики губернії, клімату, господарству, землеволодінням, наявності природної сировини, геологічним характеристикам. У другому його томі містилася інформація про умови побуту, особливості матеріальної та духовної культури населення. Надано також характеристику природного середовища губернії, приділено увагу заселенню території, її історії та етнографії, проаналізовано розподіл площі губернії за угіддями, стану землеволодіння й скотарства. Серед іншого, автор ґрунтовно розглянув форми землеволодіння, охарактеризував зміни кордонів і станового складу населення. У його додатках містилися 19 земельних карт Чернігівської губернії. Як зазначив І. Резніченко, дослідник подав інформацію про різні типи варіантів планування житла, їх можливі розміри, порівняв північні та південні повіти Чернігівської губернії, намагався дослідити якомога більшу територію та часовий проміжок житла. Проаналізував не лише сільське, але й міське житло [27; 95].

Історик, етнолог, антрополог Х. Вовк залишив по собі величезну спадщину, серед якої значна кількість концептуальних досліджень, що спиралися на досвід французької антропологічної школи, згідно з якою людина досліджувалась системно та всебічно – в біологічному й соціальному контекстах.

Найбільшим здобутком у цьому напрямі є репрезентація України та її наукових досягнень в Європі і світі та встановлення міжнародних наукових зв'язків. «Етнографічні особливості українського народу» [10] та «Антропологічні особливості українського народу» опубліковані 1916 р. і зберігають свою неперевершену наукову цінність й нині. Про антропологічні та етнографічні особливості українців, обряд сіверян: «ходили вони на ігрища, танцювали там, грали в ігри, і кожен викрадав собі жінку, з якою він був уже в згоді щодо цього, вони мали до двох або трьох жінок» [10; 222]. У цю епоху умикання було вже формою пережитку, бо практикувалося лише за попередньою згодою сторін на зібраннях. Це своєрідна шлюбна інституція, бо умикати дівчат було в практиці в багатьох старадавніх народів.

На жаль, відомості про сіверянські ігрища, танки, пісні, не збереглися. На думку доктора історичних наук, О. Франко, наукові концепції Х. Вовка довели актуальну досі фізичну, мовну, побудову й духовну спорідненість роз'єданого на той час українського народу від Карпат до Слобожанщини й від Полісся до Кубані [33; 42]. На думку, авторів колективної монографії «Велика історія України» «...сіверянські ігрища, танки та «бісовські пісні» – це найдавніша згадка про пісню на території України» [9; 52].

Д. Дорошенко у своєму дослідженні «Коротенька історія Чернігівщини», опублікованому 1918 р. сповіщає, що «...землі Чернігівщини були заселенні сіверянами, одним із найбільших українських або руських племен» [14; 4] та «...в 907 р. київський князь уклав торговельну угоду з грецьким імператором, в якій згадав міста – Київ, Чернігів, Любеч [14; 5]. Посилаючись на дані Ібн-Даста, він повідомляє про слов'янські традиції обряду поховання, який ідентифікується самобутньою особливістю, зокрема «ховали руські купці свого товариша, разом клали в домовину те, що йому було необхідним у реальному житті і побуті і те що, ми і тепер знаходимо при розкопках», що вирізняє, як стверджує автор, «певний образ побуту сіверян IX–X ст., образ їхньої культури» [14; 16]. За його ж свідченнями «храмів, ідолів – не було в сіверян, молилися своїм богам у полі, в лісі, приносили їм жертви – здобич від своєї праці з мисливства, рибальства, хліборобства» [14; 17].

Першим та фундаментальним дослідженням реконструкції історії України стало серійне видання 10-томної монографії «Історія України-Руси» (1898-1936 р.), чл.-кор. ВУАН та АН СРСР, засновника новітньої національної історіографії, батька української державності, М. Грушевського. У першому томі фундаментальної «Історія України-Руси» [12] він заклав підвалини наукової теорії формування східнослов'янського етносу на тернах України, стверджуючи, що східні слов'яни прямі нащадки українців, зокрема сіверяни, «які сиділи на схід від полян на лівому боці Дніпра...», що, на його думку, «є найбільшим з україно-руських племен» [12; 193], і розташовані були на українській території [13; 197].

На базі літописних даних, він ідентифікує етнографічну територію розселення, в тому числі плем'я «Сіверян» або «Сівер». Як історик-медієвіст, він ґрунтовно висвітлює історію та теорію походження сіверянських племен, вказуючи на її істотно українське походження, що стало головним джерелом для реконструкції історії геополітики України [5; 147].

У виданні історика, етнографа, поета, мислителя, громадського діяча М. Костомарова «Етнографічні писання Костомарова...» [16] зібрана народна поезія, веснянки, міфологія, запорізькі пісні, історична поезія тощо, опублікована 1930 р. НТШ у Києві, за ред. М. Грушевського. Окреме місце в його студіях мало питання слов'янської міфології. У розділ 13 «Слов'янська міфологія» зазначено деяких основних богів, в яких вірили слов'яни, в тому числі сіверяни: Сварог, Даждь-бог, Сварожич, Радегаст, Сваптовит, Перун, Прове, Триглав, Білбог, Яровит та ін. У книзі наводяться дані про існування в природі двох статей: «Лада і Живий», «Лада і Жива». Прослідковується дуалізм у слов'ян, річний цикл, відображений у явищах та уособлення природи. Ідеї про «загибель і відродження світлого бога», вірення в загробне життя, перевтілення та окреме існування переселення душ, магічне ворожбитство. Прослідковуються деякі свята у язичних слов'ян, зокрема такі, як літні свята «Лади і Купала», зимові «Коляда» [16].

Науковець вивчав уявлення та вірування слов'янського народу, розглядав пантеон богів, віру в потойбічний світ, одухотворення природи, давні свята, давні богослужіння.

Історія культури, мистецтва чернігівського зодчества описана в найдавніших джерелах, серед яких «К истории черниговского Спасского собора» М. Бережкова [8], професора Історико-філологічного інституту ім. О. Безбородька (нині Ніжинський держуніверситет ім. М. Гоголя), «О происхождении форм древнерусского зодчества Чернигова» мистецтвознавця Г. Лукомського [17],

«Черниговское церковное зодчество XI–XII вв.» Н. Петрова [25], доктора богослов'я, професора, академіка, який засвідчив, що впродовж декількох століть (починаючи від VI–XIII ст.) Візантія була єдиною школою, до якої зверталися латинські, германські, слов'янські народи Європи з метою опанувати абетку мистецтв. На його погляд, на Русі, прийнявши християнство від греків, перші храми будувалися за візантійським зразком [25; 32].

Продовжують окреслену тему записки Українського наукового товариства в Києві, зокрема «Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали» [34] УАН, за ред. академіка ВУАН М. Грушевського.

Стаття професора, член-кореспондента архітектури І. Моргілевського «Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові» [23] належить до пам'ятки романо-візантійської конструкції, до якої відносять також церкви Успіння Богородиці на Подолі та Кирила в Києві, Успіння Богородиці в Каневі, Володимирі-Волинському, Борисоглібська у Смоленську і Св. Апостолів в Білгороді [23; 200]. Викликає інтерес і стаття археолога, історика стародавнього Сходу, Греції та Риму, чернігівського краєзнавця П. Смолічева «Чернігів та його околиці за часів великокнязівських» [30], де автор наголошує, що Святий Спас Чернігівський являє собою величний 5-ти банний храм у візантійському стилі [30; 132]. До цього ряду наукових розвідок можна додати й статтю археолога, учасника чернігівських археологічних розкопок М. Макаренка «Біля Чернігівського Спаса (Археологічні дослідження 1923)» [18], де аналізуються дані про технічні особливості розкопаних рештків колишньої тривівтарної церкви та інших споруд, що повторюють численні будівлі Сирії, які виникли під впливом грецьких храмів [18; 193].

Таким чином, вище заявлена історіографія послужила важливим підґрунтям для реконструкції культурно-історичних процесів Чернігово-Сіверського краю доби середньовіччя. У статтях автора «Соціалізація середньовічних європейських традицій архітектури Чернігова» [4] та «Культ святих у традиціях храмового будівництва середньовічного Чернігова» [3] на прикладі архітектурного зодчества, декоративного мистецтва соборів Чернігівщини (Спасо-Преображенський, Борисоглібський, Троїцько-Іллінського монастиря) прослідковується соціалізація європейських стильових напрямів. Вони поєднали в собі візантійський і місцевий типи будівель, елементи розпису балканських художників і давньоруської дерев'яної архітектури, деякі романські традиції. У зазначених матеріалах розкривається трансформація спільних європейських традицій християнських сакральних образів, на честь яких будували храми, писали ікони, створювали мозаїки і фрески чернігівського зодчества. Пантеон культів біблійних та євангельських образів складалися з Ісуса Христа, Богородиці з Божим Дитятком, Святої Трійці, Апостолів, Херувим, Серафим, Святих мучеників і подвижників християнської віри, Фекли, Параскеви-П'ятниці, Бориса і Гліба та ін., що утвердили на тисячоліття християнську духовність україно-європейської нації формування пантеону християнських культів святих, що вкоренилися у традиції сакрального храмового будівництва та декору.

Висновки. У статті подається узагальнений аналіз опублікованої вітчизняної історико-теоретичної історіографії процесу утвердження територіально-демографічних традицій Чернігово-Сіверського населення у складі Київської Русі. Визначається їх територія розселення, демографічний склад, еволюція життя та побуту сіверян, що стали спільними традиціями індоевропейських народів. Методологія дослідження базується на евристичному методі систематизації класичної та сучасної наукової думки історичної, географічної, мистецтвознавчої історіографії та археологічних джерел, що склали культурологічний напрямок систематизації реконструкції цілісного процесу проблеми.

Список використаної літератури

1. Атаманенко А. Дмитро Бантиш-Каменський як історик України. *Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія»*, 2008. Вип. 12. С. 159-174.
2. Балабушка В. Історико-культурологічна спадщина Чернігова. *Нематеріальна культурна спадщина як сучасний туристичний ресурс: досвід, практики, інновації*. Тези доп. IV Міжнар. наук.-практ. конф.-фестивалю, 2021. С. 302-306.
3. Балабушка В. Культ святих у традиціях храмового будівництва середньовічного Чернігова. *Вісник Нац. акад. керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал*, 2016. Вип. № 4. С. 47-52.
4. Балабушка В. Соціалізація середньовічних європейських традицій архітектури Чернігова. *Наук. часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. Драгоманова*, 2016. Вип. 36 (49). С. 61-71.
5. Балабушка В. Теорія походження сіверянських племен в дослідженнях М. Грушевського. *Громадсько-політична та наукова діяльність М. Грушевського в міжнародному вимірі (до 155-річчя від народження)*. Міжнар. наук.-практ. конф., 2021. С. 148-149.
6. Балабушка В., Яремченко В. Деякі аспекти досліджень поняття «традиція» в структурі соціально-культурної сфери. *Культура України*. Харків : ХДАК, 2018. Вип. 62. С. 7-14.
7. Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения Славян в сей стране до уничтожения Гетманства: в 3 ч. Киев; Санкт-Петербург; Харьков : Южно-рус. кн-во Ф. Иогансона, 1903. 609 с.
8. Бережков М. К истории черниговского Спасского собора. Труды XIV Археологического съезда в

- Чернигове, 1908. Т. 2. под ред. Графини [П. С.] Уваровой. Москва : Тип. Г. Лиснера и Д. Собко, 1911. 28 с.
9. Велика історія України: У 2-х т. Т. 1. Київ : Глобус, 1993. 352 с.
 10. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології проф. Х. Вовка. Прага : Укр. громад. вид. фонд, Друк. «Легіографія», 1928, 354 с.
 11. Герасименко Н. *Маркович Яків Михайлович [Електронний ресурс]. Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла-Мі. Київ : Наук. думка, 790 с. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Markovich_Ya_M (дата звернення: 29.09.2022).
 12. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Київ : Наук. думка, Т. 1. 1991. 736 с.
 13. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Київ : Наук. думка, Т. 2. 1992. 640 с.
 14. Дорошенко Д. Коротенька історія Чернігівщини. Чернігів : Вид-во «Сіверянська думка», 1918. 38 с.
 15. Колесник І. Українська історіографія (XVIII-початок XX століття). Київ : Генеза, 2000. 256 с.
 16. Костомаров М. Етнографічні писання Костомарова: зібрані заходом Акад. коміс. укр. історіографії. Київ : Держ. вид-во України, 1930. 352 с.
 17. Лукомский Г. О происхождении форм древнерусского зодчества Чернигова. СПб : [Тип. СПб. градоначальства], 1912. 32 с.
 18. Макаренко М. Біля Чернігівського Спаса (Археологічні досліди 1923). Чернігів і Північне Лівобережжя : Огляди, розвідки, матеріали, 1928. С. 184-196.
 19. Марков М. О городах и селениях в Черниговской Губернии упоминаемых, в Несторовой летописи, как они следуют в ней по порядку годов. 1815. 60 с.
 20. Маркович Я. Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях. Ч. 1. 1798. 98 с.
 21. Милорадович Г. Любеч Черниговской губернии Городничьего уезда. Родинапреподобного Антония Печерского. Изд. Общества истории и древностей Российских при Московском университете. Москва : Университ. типография («Катков и К⁰»), 1871. 52 с.
 22. Милорадович Г. Местечко Любеч. Черниговские губернские ведомости. Вып. № 50. Часть неофициальная, 1855. С. 399-401.
 23. Моргілевський І. Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові. Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали, 1928. С. 197-204.
 24. Петrenchенко І. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення. *Сіверянський літопис*. 2005, Вып. № 4-5. С. 31-42.
 25. Петров Н. Черниговское церковное зодчество XI – XII вв. Чернігів : Епархіальна типографія, 1915. 52 с.
 26. Подлевський С. Графіті Чернігова у соціокультурному просторі X–XVII ст. Чернігів : SCRIPTORIUM, 2018. 276 с.
 27. Резніченко І. Науково-статистична діяльність Олександра Русова. *Пед. науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 2013. Вып. № 5 (31) С. 95-105.
 28. Русов А. Описание Черниговской губернии: в 2 т. Чернигов: Узд. ред. «Земского сб. Черниговской губернии», Тип. Губ. Земства, Т. 2. 1899. 327 с.
 29. Самоквасов Д. Раскопки древних могил и описание хранения и издание могильных древностей. Москва : Синодальная Типография, 1908. 24 с.
 30. Смолічев П. Чернігів та його околиці за часів великокнязівських. Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали, 1928. С. 118-146.
 31. Тоцька Ж. М. Маркевич та його колекція документальних матеріалів з історії України кінця XVI-XVIII ст. У краєзнавчому аспекті. *Сіверянський літопис*, 2013. Вып. № 1. С. 59-69.
 32. Удод О. Карамзін Микола Михайлович [Електронний ресурс]. Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком. Київ : Наук. думка, 528 с. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Karamzin_M (дата звернення: 29.09.2022).
 33. Франко О. Наукова діяльність Федора Вовка. *Український історичний журн.*, 2006. Вып. № 3. С. 42-56.
 34. Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. (Чернігів і північне Лівобережжя = Tchernyhiv et la partie nord de la rive gauche du Dniéper: огляди, розвідки, матеріали), Київ : Держ. вид-во України, 1928. 521 с.
 35. Шафонский А. Черниговском наместничестве. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим Малой России, из частей коей оно наместничество составлено. Киев, 1851. 726 с.
 36. Ясь О. «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського у світлі дослідницького інструментарію. *Український археографічний щорічник*, 2006. Вып. 10/11. С. 343-361.
 37. Ясь О. «Свій» серед «чужих», «чужий», серед «своїх». «История малой России» Д. Бантиша-Каменського у світлі українсько-російського культурного перехрестя (до 220-річчя Дмитра Бантиша-Каменського). *Український історичний журн*, 2009. Вып. № 2. С. 160-194.

References

1. Atamanenko A. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia», 2008. Vol. 12. S. 159-174.
2. Balabushka V. Historical and cultural heritage of Chernigov. Intangible cultural heritage as a modern tourist resource: experience, practices, innovations. Tezy dopovidei IV Mizhnar. nauk.-prakt. konf.-festyvaliu, 2021. S. 302-306.
3. Balabushka V. The cult of saints in the traditions of medieval Chernigov temple construction. Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv: nauk. zhurnal, 2016. № 4. S. 47-52.

4. Balabushka V. Socialization of medieval European traditions of Chernihiv architecture. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. Drahomanova*, 2016. Vol. 36 (49). S. 61-71.
5. Balabushka V. Teoriia pokhodzhennia siverianskykh plemen v doslidzhenniakh M. Hrushevskoho. *Hromadskopolitychna ta naukova diialnist M. Hrushevskoho v mizhnarodnomu vymyri (do 155-richchia vid narodzhennia)*. Mizhnarodna nauково-praktychna konferentsiia, 2021. S.148-149.
6. Balabushka V., Yaremchenko V. *Kultura Ukrainy*. Kharkiv: KhDAK, 2018. (62). S. 7-14.
7. Bantysh-Kamenskii D. *Istoriia Maloi Rossii ot vodvoreniia Slavian v sei strane do unichtozheniia Getmanstva: v 3 ch.* Kiev; Sankt-Peterburg; Kharkov: Yuzhno-rus. kn-vo F. A. Iogansona, 1903. 609 p.
8. Berezhkov M. K istorii chernigovskogo Spasskogo sobora. *Trudy XIV Arkheologicheskogo sezda v Chernigove*, 1908. Vol. 2. pod red. Grafini Uvarovoi. Moskva: Tip. G. Lissnera i D. Sobko, 1911. 28 p.
9. *Velyka istoriia Ukrainy Vol. 1*. Kyiv: Hlobus, 1993. 352 p.
10. Vovk Kh. *Studii z ukrainskoi etnohrafii ta antropologii*. Praha : Ukr. hromad. vyd. fond, (Druk. «Lehiografii»), 1928. 354 p.
11. Herasymenko N. Markovych Yakiv Mykhailovych [Electronic resource]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: vol. 6: La-Mi*. Kyiv: Naukova dumka, 790 p. Access mode: http://www.history.org.ua/?termin=Markovich_Ya_M (date of appeal: 29.09.2022).
12. Hrushevskiy M. *Istoriia-Rusy*. Kyiv: Naukova dumka, Vol. 1. 1991. 736 p.
13. Hrushevskiy M. *Istoriia-Rusy*. Kyiv: Naukova dumka, Vol. 2. 1992. 640 p.
14. Doroshenko D. *Korotenko istoriia Chernihivshchyny*. Chernihiv: Vydavnytstvo «Siverianska dumka», 1918. 38 p.
15. Kolesnyk I. *Ukrainska istoriografiiya (XVIII-pochatok XX stolittia)*. Kyiv: Geneza, 2000. 256 p.
16. Kostomarov M. *Etnohrafichni pysannia Kostomarova: zibrani zakhodom Akad. komis. ukr. istoriografii*. Kyiv: Derzh. vyd-vo Ukrainy, 1930. 352 p.
17. Lukomskii G. *O proiskhozhdenii form drevnerusskogo zodchestva Chernigova*. SPb: [Tip. SPb. gradonachalstva], 1912. 32 p.
18. Makarenko M. *Chernihiv i Pivnichne Livoberezhzhia: Ohliady, rozvidky, materialy*, 1928. S. 184-196.
19. Markov M. *O gorodakh i seleniakh v Chernigovskoi Gubernii upominaemikh, v Nestorovoi letopisi, kak oni sleduyut v nei po poriyadku godov. 1815*. 60 p.
20. Markovich Ya. *Zapiski o Malorossii, ee zhiteliakh i proizvedeniyakh. part. 1*. 1798. 98 p.
21. Miloradovich G. *Chernigovskie gubernskie vedomosti. (50)*. Inf. part. 1855. P. 399-401.
22. Miloradovich G. *Liubech Chernigovskoy gubernii Gorodnitskogo uезда. Rodinaprepodobnogo Antoniia Pecherskogo*. Izd. Obschestva istorii i drevnostey Rossiyskikh pri Moskovskom universitete. Moskva: Universitetskaya tipografiya («Katkov i K 0»), 1871. 52 p.
23. Morhilevskiy I. *Chernihiv i Pivnichne Livoberezhzhia: Ohliady, rozvidky, materialy*, 1928. P. 197-204.
24. Petrenchenko I. *Descriptions of the Chernihiv vicarage of the last quarter of the 18th century: the history of its creation*. *Severyan Chronicle*. 2005, Vol. 4-5. P. 31-42.
25. Petrov N. *Chernigovskoe tserkovnoe zodchestvo XI – XII v.v. Chernigov: Eparkhialnaya tipografiya*, 1915. 52 p.
26. Podlevskiy S. *Hrafiti Chernihova u sotsiokulturnomu prostori Kh–KhVII st. Chernihiv: SCRIPTORIUM*, 2018. 276 p.
27. Reznichenko I. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnologii*, Vol. 5 (31). 2013. P. 95-105.
28. Rusov A. *Opisanie Chernigovskoy gubernii*. Chernigov: Izdanie redaksii «Zemskogo sbornika Chernigovskoy gubernii», Tip. Gub. Zemstva, 1899. Vol. 2. 327 p.
29. Samokvasov D. *Raskopki drevnih mogil i opisanie khraneniya i izdanie. Mogilnih drevnostey*. Moskva: Sinodalnaya Tipografiya, 1908. 24 p.
30. Smolichev P. *Chernihiv i Pivnichne Livoberezhzhia: Ohliady, rozvidky, materialy*, 1928. P. 118-146.
31. Totska Zh. M. *Markevich and his collection of documentary materials on the history of Ukraine at the end of the XVI-XVIII centuries*. *Siverianskyi litopys*, 2013. Vol. 1. 59-69.
32. Udod O. *Karamzin Mykola Mykhailovych*. [Electronic resource]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: vol. 4*. Kyiv: Naukova dumka, 528 p. Access mode: http://www.history.org.ua/?termin=Karamzin_M (date of appeal: 29.09.2022).
33. Franko O. *Scientific activity of Fyodor Vovka*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2006. Vol. 3. P. 42-56.
34. *Chernihiv i Pivnichne Livoberezhzhia: Ohliady, rozvidky, materialy*. Kyiv: Derzh. vyd-vo Ukrainy, 1928. 521 p.
35. Shafonskiy A. *Chernigovskom namestnichestve. Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoe opisanie s kratkim geograficheskim i istoricheskim Maloy Rossii, iz chastey koey onoe namestnichestvo sostavleno*. Kyiv. 1851. 726 p.
36. Ias O. «History of Little Russia» by D. Bantysh-Kamensky in the light of research tools. *Ukrainskyi arkhografichnyi shchorichnyk*. Vol. 10/11, 2006. 343-361.
37. Ias O. «Own» among «strangers», «stranger», among «own». «History of Little Russia» by D. Bantysh-Kamensky in the light of the Ukrainian-Russian cultural crossroads (to the 220th anniversary of Dmytro Bantysh-Kamensky). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, Vol. 2. 2009. P. 160-194.

A CULTURAL REVIEW OF SOURCES TO THE TOPIC OF THE TRADITION OF THE «CHERNIHIV-SIVERSKYI PRINCIPALITY»

Balabushka Victoria – Postgraduate Student of the
Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv.

In the article, the main historiography of the topic was compiled by the classics of the historical school, which laid down the fundamental knowledge of social history and culture: from the ancient tribes of the Volyntsevsko-Romanian culture

to the Ukrainian population of the Chernihiv-Siverskyi region, which together formed the Ukrainian nation and the statehood of Kyivan Rus. They laid common foundations for the life and livelihood of local tribes, the development of territories, agriculture, public organization, customary law, financial and trade relations, diplomacy, spiritual, cultural and artistic life. On these foundations, the national traditions of consolidating land allotment principalities Chernihiv-Siverskyi etc. – have formed and entrenched; hereditary dynasties of the Riurykovych family, in particular the Chernihiv Olhovych, Davydovych; the corresponding composition of the population, characterized by the local climate, flora, fauna, which influenced the character and spirit of the people, proper names - ethnonyms, toponyms, hydronyms.

Key words: population, territory, northerners, Chernihiv-Siverskyi region, sources, historiography.

UDC 330.446.4

**A CULTURAL REVIEW OF SOURCES TO THE TOPIC OF THE TRADITION OF THE
«CHERNIHIV-SIVERSKYI PRINCIPALITY»**

Balabushka Victoria – Postgraduate Student of the
Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv.

The relevance of the mentioned problem lies in the fact that, for the first time in cultural science, the dynamic of the sequence of formation of Ukrainian territorial and demographic traditions of the population of the Chernihiv-Siver region is analyzed. The group of sciences adjacent to cultural studies is represented by historical and archaeological sources, including materials of congresses, conferences for jubilee dates, and historical events. They compiled the culturological knowledge of the modern reconstruction of the historiographical heritage to the specified problem of the historiography of the Chernihiv-Siver principality and region, an ethnographic medieval region. Their source base was and remains fundamental for the modern reconstruction of the specified problem, among them prominent historians, art critics, archaeologists, researchers of antiquity, namely: D. Bantysh-Kamenskyi, M. Berezhkov, Kh. Vovk, M. Hrushevskyi, D. Doroshenko, M. Kostomarov, H. Lukomskyi, M. Makarenko, M. Markevych, M. Markov, Ya. Markovych, H. Myloradovych, I. Morhilevskyi, M. Petrov, O. Rusov, D. Samokvasov, P. Smolichev, O. Shafonskyi ect.

The article envisages the use of *methods*: analytical for the study of the reconstruction of the historical and cultural process of the formation of the Ukrainian nation on the basis of original traditions that identify the nation and statehood; structural-functional to distinguish national traditions that identify the territorial-state system, traditions of the succession of dynastic-princely rule and folk-customary law, original traditions of folk-household, industrial, decorative-applied culture and art, linguistically in sacred and original, folklore and ethnographic heritage.

The scientific novelty is that for the first time in Ukrainian cultural science, an attempt will be made to distinguish the knowledge of public history and culture: from the ancient tribes of the Volyn-Roman culture to the Ukrainian population of Chernihiv-Siver region, which together formed the Ukrainian nation and the statehood of Kyivan Rus. They laid common foundations for the life and livelihood of local tribes, the development of territories, agriculture, public organization, customary law, financial and trade relations, diplomacy, spiritual, cultural and artistic life.

Key words: population, territory, northerners, Chernihiv-Siverskyi region, sources, historiography.

Надійшла до редакції 3.11.2022 р.

УДК 78.03

**ДИНАМІКА ЕВОЛЮЦІЇ ПОГЛЯДІВ КАРЛА ОРФА ЯК КОМПОЗИТОРА
І ГРОМАДЯНИНА У ТВОРАХ ДОБИ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ НІМЕЧЧИНИ
30–40-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ**

Козуб Олег Валерійович – аспірант кафедри теорії та історії культури,
Національна музична академія України ім. П. І. Чайковського, м. Київ
<https://orcid.org/0009-0004-9045-7844>
DOI <https://doi.org/10.35619/ucpmk.v47i.717>
oleg.kozub54@gmail.com

Досліджено проблематику відображення політичних та громадянських поглядів німецького композитора Карла Орфа в його музично-театральних творах, написаних у період тоталітаризму. Прослідковано поступовий розвиток поглядів композитора від пасивної (просте проголошення гуманістичних ідей) до активної (різке неприйняття й жорстке засудження диктаторської влади) громадянської позиції. Здійснений аналіз огляду німецького музичного простору 30 – 40-х рр. ХХ ст. Висвітлено репресивну політику тогочасної тоталітарної влади в Німеччині щодо митців. Продемонстровано згубні наслідки підпорядкування мистецького (зокрема, музичного) життя країни офіційній ідеологічній доктрині. Розглянуто життєтворчість К. Орфа у період німецького тоталітаризму. Констатовано, що провідним жанром у творчості композитора став музичний театр. Водночас з'ясовано, що його твори отримали популярність як серед пересічних слухачів, так і значної частини можновладців.

Проаналізовано музично-театральні твори даного періоду життя і творчості композитора: кантату «Carmina Burana» та опери-казки «Місяць» і «Розумниця». Зроблено порівняльний аналіз цих творів: досліджено композицію, сюжетні лінії та персонажів, визначено основну тематику та сформульовано ключові ідеї кожного твору. Зроблено висновки про світоглядні установки самого К. Орфа у період написання кожного з розглянутих